

Budapesti Corvinus Egyetem

A felvilágosodás korai árnyékai

Készítette: Szladek Máté Nándor

(Gazdaságinformatikus szak)

Tárgy: Keresztény elvek a gazdaságban

és a menedzsmentben –

emberközpontú közgazdaságtan

Budapest, 2019

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	2
Bevezetés.....	3
A felvilágosodás.....	3
A felvilágosodás jellemzői és gondolatai.....	4
A felvilágosodás híres gondolkodói.....	6
Szabadkőművesség	7
A francia felvilágosodás.....	8
Janzenizmus	8
Németalföld felvilágosodása.....	9
Immanuel Kant.....	9
A felvilágosodás hatása az államhatalmakra és az egyház életére.....	10
Franciaország	10
A felvilágosodás hatása a jezsuita rendre	12
Németalföld.....	14
Osztrák–Magyar Monarchia.....	14
A jozefinizmus hatása a birodalmon kívül	16
A Katolikus Egyház modern kori vélekedése a felvilágosodásról.....	17
Irodalomjegyzék.....	18

Bevezetés

A 17-18. században felszabadult eszmék alapvetően változtatták meg az az elmúlt kétszáz év gondolkodásmódját. Ezek a gondolatok mély nyomot hagytak a Katolikus Egyházban, de a világi társadalom szerkezetére való hatásuk ennél is látványosabb volt. A látszólag semmiből felszabaduló indulatok közvetlen következményei között forradalmi hangulat és példátlan vérengzések mellett a jelenben élő gazdasági és társadalmi változások alapját adó gondolatok is megfogalmazódtak.

Ezen változások megítélése bonyolult és nem egyértelmű. A katolikus gondolkodók között még száz-százötven évvel a felvilágosodás után is élesen negatív véleményeket olvashatunk. Például az 1931-es Katolikus Lexikon így vélekedik a felvilágosodásról:

„a vallásnak és erkölcsnek teljes elpusztításához vezet, mert szerinte az ész azzal tesszük nagykorúvá, ha felszabadítjuk a természetfölötti kinyilatkoztatás és erkölcsrendszer rabságából” (Fáy XVI. 1-2. szám)

A felvilágosodás utáni közhangulat egyre inkább vélte úgy, hogy a 18. századi törekvések a Bibliát lecserélték egy másik könyvre, ami a tudást ígérte, az Encyclopédie-ra (1751). *„Megkísérelt nem csak információt adni, de vezetni is a véleményeket.”* – írta az 1911-es Encyclopædia Britannica. *Ez tudás amellett, hogy új gondolatokat adott, mintha elvett volna valami sokkal ősbibet. Valamit, amit erkölcsnek nevezünk.* Ilyen és más hasonló provokatív gondolatok hatották át a felvilágosodást negatívan bírálókat.

A továbbiakban kiderül, hogy mik voltak azok a gondolatok és mik voltak azok tényezők, filozófiai gondolatok az egyes térségeken, amik ezt a közhangulatot kiváltották, milyen közvetlen hatásai voltak az egyházra, majd kiderül, hogy milyen közvetett hatása van, azaz miként vélekedik az egyház ma a felvilágosodás erkölcsi következményeiről.

A felvilágosodás

A felvilágosodás a 18. századi eszmeáramlást jelenti a nyugat-európai filozófiában, ami az akkori két legfejlettebb európai országból indul: Angliából és Hollandiából.

A ma is javarészt uralkodó ideológia és a legtöbb modern, igazságosnak ítélt ideológiák, mint a szocializmus, materializmus, liberalizmus a felvilágosodásban gyökereznek. Nem is csoda, hogy mindezek egyértelműen pozitív fényben tüntetik fel ezt a szellemi változást.

A felvilágosodás jellemzői és gondolatai

A 11. századtól a Katolikus Egyház fokozatosan a világtörténelem egyik legösszetettebb hatalmi rendszerét építette ki összetett irányítási struktúrák hálózata által. Ezek országhatárokon túlnyúlva, a világi uradalmaktól függetlenül és azokkal szimultán működve tették az Egyházat Európa egyik legmeghatározóbb hatalmai közé. Ez a hatalom egyben erkölcsi felelősséggel és feladatokkal is járt. A középkor egységes keresztény világképe integrálta a lelkesítést, a tudományosságot, a művészeteket, az emberi kultúrát, melynek központjában az Isten hódolata és titkainak megismerése volt. Ez a hitegység olyan szellemi és erkölcsi fejlődést generált egész Európára nézve, ami utoljára a Római Birodalom virágkorára volt jellemző.

(Állam az államok felett – így épült ki a középkori egyház hatalma 2018)

Ez az egység a felvilágosodás előzményeinek tekinthető reneszánszsal, humanizmussal kezdett felbomlani és végül a felvilágosodásban végleg szétesett. Bár Petrarca használta először a kifejezést 1330-ban, a felvilágosodást követő idők irodalma innentől kezdve erőszerezetten a 'sötét' (tenebrae) jelzővel illette a középkor (medium aevum) korai szakaszát (~476-1000), holott tudjuk, hogy néhány kivételt leszámítva (például a 10. század barbár törvénykezései) ez az időszak a legkevésbé sem volt 'sötét'. (WILHELM 74. - 2009. december 1.) Sőt. Megszületett a matematika és az egyetemek, virágzott az építészet, a Bizánci Birodalom vaseszközei által mezőgazdasági robbanás következett be, rugalmas és igazságos belpolitikai és nemzetközi jog- és törvényrendszert (pl. Lex Mercatoria¹) építettek ki a legtöbb országban.

A felvilágosodás gondolkodói a 'sötét' középkorral szemben az ész függetlenségét, méltóságát hangsúlyozzák. Ezzel előtérbe kerül a szekularizmus, ami az Istentől való függetlenedést jelenti² és a racionalizmus, ami az emberi észbe vetett korlátlan bizalmat jelenti és minden téren az emberi ész diadalmát dicsőíti. Megjelenik a naturalizmus, ami a természet kultuszát jelenti. Míg a középkori egyház tanítása egyértelműen természetfelettit csodálta, addig az új gondolatok nagyobb hangsúllyal mondják, hogy mint a szeplőtelen anyatermészet, az emberi természet is tökéletes, így az embernek egyetlen feladata a természetbe visszatalálni és a természettel élni harmóniában.

A felvilágosodás terjedésében gyorsító szerepet töltöttek be a különféle felekezetek. Ekkor már nem kizárólag a Katolikus Egyház dominál Európában, mert a reformáció következtében

¹ a kereskedők joga – Ez a jog védte az alkut és az utazó kereskedők szabadságát

² Ha el is ismerték Isten létét, a hétköznapi életbe nem engednek túl sok isteni irányításnak

számos, egymásnak ellentmondó vallások jöttek létre, amik mind elutasítják a Katolikus Egyház egységes hitrendszerét. Ezzel megkérdőjeleződött az abszolút igazság egységessége és az emberi gondolkodásmód kezdi egyre inkább megszokni a legalapvetőbb dolgokban is az opciók szabad keresését.

Megjelenik a John Stuart Mill és Jeremy Bentham nevéhez köthető utilitarizmus, a haszonelvűség. Ezen ideológia és cselekvésmélete azt mondja, hogy az emberiség számára hasznos dolgok maximalizálására kell törekedni. Ezt a célt mindenki boldogságok maximalizálásával és a szenvedések minimalizálásával éri el, amit a cselekvések szubjektív hasznosságának mérlegelése által tehet meg. Ez a gondolat a liberális közgazdaságtan egyik alapelve, viszont a keresztény és az arisztotelészi etikával szembe megy, ugyanis azok azt mondják, hogy ha nem is visz előre egy kitűzött célhoz, a jó cselekedet végrehajtása akkor is erényes önmagában is, hiába nem származik nyereség belőle. (Bujalos 2007/5. szám) Ezen szemlélet szerint az imádság, a szemlélődés egyáltalán nem hasznos. A moralizmus bölcséleti-erkölcstanai szerint ennek az imádságnak és önmagában a vallásosságnak egyetlen célja van: az erkölcsös, normákat ismerő és betartó ember kinevelése. Ez az erkölcs a pelagianizmushoz³ hasonlóan nem a Kinyilatkoztatásra vonatkozik, hanem arra a természetes erkölcsre, amit minden emberi ész képes felfogni.

Megszületik a különböző tudományok megjelenésével a természettudományos világkép, ami radikálisan szakít a hagyományokra alapuló emberi ismeretszerzéssel. A középkorra jellemző volt, hogy egyes kérdésekre az autoritások⁴ igazsága volt a válasz, de a felvilágosodással a saját tapasztalat, kísérletek, megfigyelések váltak hitelessé. Ezt a filozófiai nézetet empirizmusnak⁵ hívják. A szenzualizmus az igazságokat, tudományos tételeket, fogalmakat az érzékelésbe vezeti vissza. Ehhez a gondolathoz kapcsolódik egy olyan evolucionista - optimista gondolat, ami azt ígéri, hogy a tudomány a kor előrehaladásával az emberiség minden kérdésre választ fog adni, így a vallásra ilyen módon nem lesz szükség. Ekkor eléri az emberiség az ideális állapotot, ami egyfajta utópikus cél. (Nem összeegyeztethető a kereszténység menyországával.) Ezzel a közhangulatban egyre inkább megjelent az a nézet, miszerint a vallás a primitív tudatlanok felesleges időtöltése, ami nem méltó a tudományhoz. Ezt a gondolatot a múltban a szocialista rendszerek meg is fogalmazták. A természettudományos világkép megjelenésekor

³ Pelágiusz eretnek elsősorban Nyugaton elterjedt antropológiai tanítása, aki azt tanította, hogy az emberek bűn nélkül születnek, így mindenki jó és csak a természetes jó magatartásra van szükség, így erkölcsileg nem a kinyilatkoztatásra támaszkodott.

⁴ tekintélyek – például: Platón, Arisztotelész

⁵ Korai empiristák: Francis Bacon, Thomas Hobbes, John Locke, George Berkeley, David Hume, John Stuart Mill

abszolút bizonytalanság jelent meg minden hagyománnyal, tekintéllyel, mert ezek az emberi ész szabadságát korlátozzák.

Ezzel egyidőben igyekeztek olyan társadalmi, politikai ideológiákat megalkotni, amelynek az a közös lényegük, hogy a nem természetes tekintélyek, mint a nemesség, királyi hatalom helyett valamiféle szabad egyenlőség jöjjön létre. Ennek az egyik leglátványosabb megvalósítási kísérlete a példátlan vérengzésbe torkolló 1789-es nagy francia forradalom volt, melynek alapvető értékei a szabadság, egyenlőség és testvériség voltak.

A felvilágosodás híres gondolkodói

Sir Francis Bacon angol filozófus (aki még vallásosságát fontosnak tartotta) a középkori skolasztikus ismeretszerzéssel szemben az érzékeléssel megszerezhető ismereteket módszeres kutatással és tapasztalatszerzéssel, érzékeléssel megszerezhető ismereteket ismeri el hitelesnek. (lásd: [szenzualizmus](#)) A mai tudományos felfogás Baconéval ellentétben számos olyan 'a priori' tudományos axiómát használ, aminek igazságára csak következtetni tudunk, de bizonyítani nem tudjuk.

Lord Edward Herbert of Chelbury (1583-1633) angol filozófus gondolatai megelőzik a felvilágosodást, mégis szorosan hozzákapszólódik a munkássága és szellemi öröksége a felvilágosodáshoz. A vallást az emberi észből származtatja, vannak, akik vallási racionalizmusnak nevezik rendszerét. Ő az angol deizmus megalapítója, ami egy olyan vallási nézet, ami ugyan nem tagadja Isten létét, de azt mondja, hogy közvetlenül a teremtés után Isten magára hagyta a világot azt feltételezve, hogy az tökéletes és nem szorul az irányítására. Ebből a tökéletességből eredően nincs szükség megváltásra sem. Azt mondja, hogy az evangéliumban leírtak nem megtörtént események, csupán parabolikus történetek. Voltak akik a racionalitás hevében azt mondták, (sőt ezek a [gondolatok](#) divatosak is manapság) hogy Jézus nem halt meg a keresztfán, csupán elájult és később magához térve kisért a sírból. „A gép forog, az alkotó pihen.” – Madách Imre – Az ember tragédiája

Ez a gondolat nagy hangsúllyal jelenik meg a 18. századtól, egyes radikálisnak mondható gondolatok azt is mondják, hogy Isten halott (Nietzsche - 1884). Edward Herbert továbbá azt mondja, hogy csak az a vallás fogadható el, amelyben minden eddigi vallás megegyezik. Ezáltal olyan tételek szerepelhetnek csak benne, amik körül nincs vita, közősek a világ vallásaiban.

A történelemben a középkori filozófia az adott valóság megértésére irányult, ami során az ember megfigyeli a valóságot. Ezzel szemben René Descartes francia filozófus (aki egyébként szintén vallásos), az újkori filozófia antropológiájának elindítója azt mondja: „COGITO ERGO

SUM” azaz „Gondolkodom, tehát vagyok”. A valóságról a személyre, a szubjektumra helyezi a nagyobb hangsúlyt és azt mondja, hogy egyedüli bizonyosság, hogy „én vagyok”, tehát innentől nem az objektív valóság, hanem a szubjektum a lényeg. (René Descartes (1596-1650)) Ennek egy radikális változata a solipsizmus⁶, ami azt mondja, hogy a szubjektumon kívül nem létezik más és a valóság csak a képzelet kivetülése.

Thomas Hobbes és John Locke az érzékelhetetlen valóságot sem fogadják el valóságnak, ezzel a materializmus irányzatának követői. A materializmus kizárólag az anyagi valóságot tartja igaznak, míg egy másik nagyon hasonló irányzat a panteizmus azt mondja, hogy Isten valójában maga a valóság és nem több.

Szabadkőművesség

A felvilágosodáshoz szorosan kapcsolódik a szabadkőművesség megjelenése, ami a mai napig működő, az eredeti hagyományokat nagy részben megőrző, régen titkosan működő, ma már inkább csak zárt társaságok hálózata. A nagy londoni építkezések idején, a 17-18. században létrejöttek a kőműves céhek életét megújító mozgalmak, amikhez jellemzően nem kőművesek, hanem gondolkodók tartoztak. Ezek a kisebb csoportok (4) 1717. június 24-én egy londoni fogadóban (Goose & Gridiron) nagypáhollyá alakultak és nagymestert választottak az élükre. Az alakulás dátuma a nyári napforduló, Keresztelő Szent János születésének dátuma. Külsőségeiben a középkori templomépítő céhek formáit elevenítették fel ezek a társaságok, viszont egy eszmei kiegészítés is tartozott hozzá, így a művelt és haladó gondolkodású ember igaz vallásának tekintették a társaságot. Szellemi értelemben építők, akik a humanitás, a haladó gondolkodás, az értelem jelképes templomának megépítését tűzték ki célul. (Benedek 2006) Az szabadkőművesség elhatárolódik a Kinyilatkoztatástól, de Isten létezésétől nem, a világ nagy Építőmesterének tartja, akinek célja az emberiség emberközpontúsága, a filantrópia. A szabadkőművesek száma robbanás szerűen megnövekedett a század végére. Papok, püspökök, nemesek, tanárok, költők, írók filozófusok lépnek be a társaságba. A spanyol és olasz területeken viszont kifejezetten vallásellenes szerveződésnek tekintik őket, így XIV. Benedek pápa az 1751-es Providas Romanorum bullájában kitér a szabadkőművesség veszélyeire. A Nagy Francia Forradalom váratlan vérengzései után a mértékletesség és a türelem jegyében VII. Piusz pápa 1814-ben bullájában megpróbálja visszatéríteni a Katolikus egyháztól a szabadkőművesség felé fordult híveket. IX. Piusz pápa 1864-ben egyenesen veszélyesnek, XIII. Leó pápa 1884-ban a sátán szolgáinak bélyegzi a társaságot, miután kiderült, hogy a szabadkőművesség 12 éven át az orránál vezette mikor egy tagjuk megtérést színlelve került

⁶ <https://philosophyterms.com/solipsism/>

közel a Szentatyához. XV. Benedek pápa 1917-ben a szabadkőműves szektákba való belépést automatikus kiátkozással szankcionálta. XVI. Benedek pápa pedig megtiltotta a szabadkőműves katolikusok számára az szentáldozást.

A francia felvilágosodás

Franciaország szellemisége a régi rendszer konzervatív megőrzése, a régi hagyományok őrzésének igénye megjelenik az uralkodói rétegben, viszont ez a réteg a 17-18. században látványosan hedonista, erkölcstelen életet él. Ez megjelenik az uralkodók hivatalos szeretői intézményében. Köztudott volt a szeretők rendszeres fiatalabbra cserélése. Látványos volt a képmutatás és erkölcstelenség, miközben a nemesi és a paraszti rétegek között a szakadék hatalmas volt. Mindeközben a francia gondolkodók is átveszik a haladó gondolkodásnak számító szemléleteket. Megjelenik az Angliából érkező deizmus, a franciák nyilvánosan kigúnyolják az egyházi tanokat ennek következtében.

Janzenizmus

Németalföldről egy új, magát Szent Ágoston tanításához tartozó irányzat is megjelent Franciaországban, ami a francia egyházközösséget belülről is megosztja, a janzenizmus ami számos új és a Katolikus tanításoknak ellentmondó téziseket hirdetett. Ez egy eretnek mozgalom, aminek nevét Cornelius Jansen Leauveni tanár és Ypres-i püspöktől kapja, aki 1640-ben augustinus- i könyvében terjeszti elő tételeit, amik csak halála után terjednek el. Ezután egy Saint-Cyran-en-Brenne-i apát fejt ki a janzenizmus tanításait. Egyik legfontosabb tanítása az ösegyház feloldozási fegyelmének visszaállítása, ami azt jelenti, hogy feloldozás csak a tökéletes bánat megléte esetén kapható. A Katolikus Egyház Katekizmusa szerint halálveszélyben a feloldozás tökéletes bánata esetén, amikor az nem félelemből, hanem Isten iránti

Magasan elhelyezett
tabernákulum a bayonne-i
Notre-Dame du Mont-Carmel
templomban

szeretetből ered, eltörli a bűnöket. A janzenizmus azt tanítja, hogy méggy gyónás esetén sem oldoz fel bűneink alól semmi, ha nincs tökéletes bánat. Az elégtételt a feloldozás előtt kell elvégezni és nem a feloldozás után és szentáldozáshoz is csak akkor szabad járulni, ha a bűnre való hajlamot is nélkülözi a hívő, ezért a leghelyesebbnek azt tartja a janzenizmus, ha a hívő csupán csak vágyakozik a szentáldozásra. A janzenizmust hirdető plébánosok nagyon ritkán áldoztattak, így lehet, hogy azokon a területeken, ahol a janzenizmus elterjedt, az eredeti tabernákulum szinte elérhetetlen magasságban található. A janzenista feszületen Jézus kezei

szinte függőleges állapotban láthatóak, ezzel is jelezve, hogy a megváltáshoz vezető út nagyon szűk és nehezen elérhető. A jezsuita felfogás alapjaiban ellenzi a janzenizmust, ugyanis a jezsuiták a rendszeres áldozást szorgalmazzák, ami ellentmond a janzenista elveknek, így a janzenizmus a jezsuitákat túlságosan fesztelennek, az embereket szentségtörésre bízató szerveződésnek tartja. (Magyar_Katolikus_Lexikon, Janzenizmus dátum nélk.) (Schmaltz 2005) A janzenizmus egyik nagy követője volt Blaise Pascal francia matematikus és filozófus, akinek egyik főműve a Levelek egy provinciálishoz, amelynek nagy hatása volt a jezsuiták ellen vívott eszmei harcban. (M. Benedek 1968)

A francia felvilágosodás egyik terméke a Denis Diderot és Jean Le Rond d'Alembert vezetése által szerkesztett Encyclopédie, vagy a tudományok, művészetek és mesterségek elméleti szótára 1751-től 1780-ig írt gyűjtemény, ami több helyen gúnyos egyházi dogmaellenességgel írja le a tudományokat a teljeség igényével. Voltaire a francia felvilágosodás egyik legnagyobb alakja azt mondja az egyházzal: „Tapossátok el a gyalázatot!” Ezzel nyíltan kijelentve egyházellenességét. Voltaire gyerekkorában jezsuita iskolában tanult, megmutatkozott a benne rejlő hit a halálos ágyán is, amikor is feloldozást kért, de annak az volt a feltétele, hogy vonja vissza tanait. Miután megtette csodával határos módon felépült, ám ekkor a kegyelemmel játszva visszatért korábbi tanaihoz. Évekkel később újból megbetegedett, de ekkor már nem engedtek neki feloldozást, nehogy visszavonja tanait, így szentségek nélkül halt meg.

Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) a felvilágosodás másik nagy filozófusa, írója deista felfogása szerint minden ember bűnök nélkül jön a világra és a neveléssel, devianciák példázásával csak elvetjük a gonoszság magjait. Azt vallja, hogy a gyermek fejlődése során nem szabad nevelést alkalmazni, erőszakkal terelni, mert a természet törvényei szerint az ártatlanság miatt kifejlődik idővel. Rousseau írásaiban megjelenik a korra nem jellemző érzelmesség, ami a romantika előfutára. Ez azért jelentős, mert míg a felvilágosodásban kizárólag az értelem kapott hangsúlyt, addig a romantika az érzelmek oldaláról közelíti meg a feldolgozandó témákat.

Németalföld felvilágosodása

Immanuel Kant

Descartes mellett a modern filozófia másik megteremtője Immanuel Kant, aki az ész működését a transzcendentális dialektikával írja le. Az értelmet három átfogó idea alá sorolja: lélek, világ és Isten eszméje. Ezek csak a tudatunkban léteznek tökéletesen és nem tükrözik a valóságot,

nem tudjuk, hogy milyenek a dolgok valójában „Ding an sich”. Valahányszor azt feltételezi az egyén, hogy a valóságban is a tudatában lévő dolgok léteznek, az ész a transzcendentális illúzió rabjává válik. Kant egyik szellemi újítása az agnoszticizmus ide köthető, mi szerint a világot nem ismerhetjük meg. Ez nem igazolt, csupán 'a priori' előfeltevés. Ennek lényege, hogy a tudat kizárólag az érzékelés útján ismerheti meg a valóságot, és nem rendelkezik szellemi tapasztalattal, vagyis nem képes intellektuális intuícióra. Véggövetkeztetésben Kant kijelenti, hogy a hagyományos metafizikának (filozófiai lélektan, kozmológia, filozófiai istentan) nincs létjogosultsága, csak fogalmi körben létezik, mert nem szerezhettünk róla tudomást. (KANT)

Kant ebből kifolyólag azt mondja, hogy kizárólag a gyakorlati ész erkölcsi érzékére kell alapozni tetteinket. Az imperatívusz filozófiai értelemben a morális parancsolatot jelenti. (Érezteti az egyénnel, hogy ezt tedd és ezt ne tedd.) Kant szerint a gyakorlati ész következményeképp létezik egy kategorikus imperatívusz, ami az egyetemes erkölcsi törvényeket jelenti és amiket feltétel nélkül be kell tartani.

A felvilágosodás hatása az államhatalmakra és az egyház életére

A felvilágosodás gyors térnyerésének következtében több uralkodó (elsősorban a félperiféria) magáévá tett felvilágosult eszméket, többek között: Poroszországban II. Frigyes, a Habsburg Birodalomban Mária Terézia és II. József, Oroszországban II. (Nagy) Katalin. Ezeket nevezzük felvilágosult abszolutizmusnak. A hatalmi rendszer megváltoztatása nélkül próbálták az ideális társadalmat kialakítani, aminek sok esetben gazdasági növekedés lett az eredménye. De a népre (akik nem mindig ismerik fel a jelentőségüket) erőltette az államhatalom a felvilágosult eszméket és ebben a legnagyobb akadályt az egyházban látják. Általános cél Rómától egyre inkább függetlenedni és az egyházat az államhatalom alá szervezni. (1770-ben Mária Terézia felosztatja a jezsuita rendet, az egyházi iskolák a Ratio Educationis 1777-es törvénye után kizárólag állami törvények szerint irányíthatók) Több esetben is az egyház belső életét politikai nézetekkel próbálták meghatározni.

Franciaország

XIII. Lajos uralkodása idején a csaknem egész Európát érintő harminc éves háborút⁷ lezáró vesztfáliai béke után társadalmi és gazdasági fellendülés volt érezhető Franciaországban, a politikai vezetést Mazarin és Richelieu bíborosok szervezték, akik a legstabilabb állammá akarták tenni Franciaországot a korlátlan abszolutizmus által. Később XIV. Lajos idejében a

⁷ Az első olyan háború, ami csaknem az egész kontinensre kiterjedt. Egyszerre számított nagy vallásháborúnak a katolikusok és a protestánsok között és dinasztikus küzdelemnek.

kényelmesség, amit az uralkodó mutatott látványos elemeket öltött. Erkölcsileg kifogásolható élete és a fényűzés (napkirály imázs, mottója: „Nec pluribus impar” – Mindenki felett álló, fényűző építkezések, hivatásos szeretők) meghatározó volt a francia közhangulat számára is. Terjeszkedő politikája révén Belgium, Elzász- Lotaringia meghódítása után a spanyol trónt is meg akarta szerezni, de a spanyol örökösödési háborúban (1701-1714) vereséget szenvedve és a gazdasági tartalékokat felhasználva válságba került az államkincstár. Nagyra törő politikai akarata az egyházra is kihatott, amelyre korlátlanul kívánta a hatalmát kiterjeszteni. A bigottan vallásos Lajos próbálta a francia kálvinistákat – hugenottákat visszaszorítani, visszavonta a nantes-i ediktumot 1685-ben, bezárta a templomaikat és megtiltotta a vallásgyakorlásukat, amivel fordított hatást ért el. A legnagyobb hugenotta támogatói elhagyták az országot és a protestáns hatalmak egyesültek ellene. (Gaál 2013. szeptember 5.) A katolikus egyházon belül megjelenik a gallikanizmusnak nevezett törekvés, amelynek XIV. Lajos szemszögéből az egyik legfontosabb törekvés a pápai privilégiumok Franciaországra vonatkozó kisajátítása. A törekvések között megfogalmazódik egy eretneknek számító gondolat is, a konciliarizmus, ami egy olyan egyházképet vetít, ami szerint a legnagyobb egyházi hatalom az egyetemes zsinat és a mindenkor pápa is alá van rendelve. A gallikanizmus mozgalma igyekezett a királyi jogköröket bővíteni a pápai jogokkal (informálisan az avignoni fogság idejében ez meg is történt már Franciaországban) A mozgalom szándékai közé tartozott, hogy a király jogkörébe tartozzon a nemzeti zsinat összehívása, placetum regium – a pápai törvények kihirdetésének megakadályozása Franciaországban, püspökök római utazásának ellenőrzése, Franciaországi pápai nunciusok jogkörének korlátozása, Rómába címzett levelek ellenőrzése. (Magyar_Katolikus_Lexikon) Az esetleges francia vonatkozású egyházi széküresedések (vakancia) esetére ideiglenesen a király jogot szerzett a különböző hivatalnokok beiktatására, így nem azonnal a káptalan töltötte be az ideiglenes hivatalt a Szentszék hivatalos iktatásáig. Ebből kifolyólag egy püspöki széküresedés idejére a püspöki jövedelmek a királyt illették meg.

A gallikán cikkelyek 1682-ben megfogalmazzák, hogy a pápa határozatai csak és kizárólag akkor tévedhetetlen, ha kijelentéséhez az egész egyház hozzájárul. A pápa az egyetemes zsinat alá van rendelve minden tekintetben, mert a zsinat nyeri a hatalmat közvetlenül Krisztustól és nem a pápa. Továbbá a pápának kizárólag lelki hatalma van, a világi hatalmak nincsenek neki rendelve, mert a király közvetlenül Istentől nyeri hatalmát. A pápa egyházi hatalmát így a kánonok és a francia jogok, szokások korlátozzák. (Marton) Boldog XI. Ince pápa természetesen nem fogadta el a gallikán cikkelyeket és megtiltotta a király által kinevezett püspökök beiktatását. Az így betöltetlen püspöki székek és az erkölcsi útmutatás hiánya

kedvezett a későbbiekben a Nagy Francia Forradalom kirobbanásához, amelynek következtében az egész francia katolicizmus aláveti magát a forradalmi köztársaság törvényeinek és a híveket is erre szólítja fel. A kialakult gallikán mozgalmak okozta válsághelyzethez még hozzájárul az eretnekségnek számító janzenizmus megjelenése is. (lásd: [Janzenizmus](#)) A janzenisták soha nem tartották helyesnek a királyi hatalom egyházpolitikai térnyerését, viszont mivel egyikük sem volt a Szentszék pártfogoltja, így a janzenisták számítottak a királyi támogatásra. Az államhatalom viszont nem támogatta az irányzatot és a Port-Royal kolostorában összegyűlt janzenita központot bezárta. A király elrendelte a kolostor lerombolását és felégetését, hogy a janzenista eretnek írások és tárgyak elpusztuljanak, XI. Kelemen pápa pedig 1709-es bullájában feloszlatta a port-royali rendet és a huszonkettő janzenista apácából kettő kivételével mind meghajoltak a Szentszéknek. (Magyar_Katolikus_Lexikon)

A felvilágosodás hatása a jezsuita rendre

A korban a janzenizmus híveinek támadott szerzetesrendje Loyolai Szent Ignác által alapított Jézus Társaság – jezsuita szerzetesrend is felkeltette Európa figyelmét és XIV. Kelemen pápa azzal a váddal, hogy nem képes ellátni az eredeti feladatait és küldetését, fel is oszlatta a rendet. A felosztatás háttere ennél bonyolultabb. A sok sikeres misszió és az oktatásban kifejtett tevékenységek sikere által a jezsuiták jelentős befolyásra tettek szert világszerte. A felvilágosodás idejéig az uralkodók erőszerezettel alkalmaztak tudásuk és tekintélyük miatt jezsuita gyónatokat, tanácsadókat és így a társaság közel került egyes államirányításhoz. A jezsuiták tanultak voltak a politika és a közgazdaságtan terén is, így az államirányításban is több jezsuita tanácsadó érvényesíthette gondolatait. A rend az 1750-es évekre 39 rendtartománnyal, 1563 intézettel és 22589 rendtaggal rendelkezett. A felvilágosodás bekövetkezésével azonban a felvilágosult uralkodók feszélyezve érezték magukat az önmaguk által felemelt jezsuita rendektől és korlátozva érezték hatalmukat. A jezsuiták iránti ellenszenvet fokozta, hogy a jezsuita rendek erőteljesen a felvilágosodás egyes nézetei által megvetett skolasztikus oktatásban részesültek hosszú éveken át. A legtöbb országban a jezsuitákban a pápaságot és magát a Katolikus Egyház által felvértezett képviselőt látták és mivel a legtöbb felvilágosult abszolutista uralkodó a Katolikus Egyház hatalmát kívánta gyengíteni, így a jezsuiták elleni szerveződések is ennek a célnak az elérését szolgálták. A jezsuita rend elleni megmozdulások az 1750. január 13-án megkötött határegyezményekkel indultak, ami a portugál és a spanyol király közötti Dél-amerikai gyarmatok természeti határokhoz való igazítását jelentette. Korábban, 1494-ben a pápa a tordesillas-i szerződésben ugyan lejegyezte a határokat, ám ezek nem követték a természetes határokat. (pl.: folyók) A

jezsuiták Portugáliában redukciókat hoztak létre, ahol az indiánokat hitre és földművelésre tanították. A területek átszervezése és az így kialakult redukciók beszüntetése által viszont a helyi indiánok zavargását és fegyverragadását váltották ki, amely a portugál miniszter Pombal márki szerint a jezsuita rend által történő felbujtások miatt történt. Így a Jézus Társaságra az első csapást Pombal márki (1699-1782) mérte Portugáliában, majd 1759-ben a rend vagyonát lefoglalták és száműzték őket a gyarmatokról a Pápai Államba (ahol azonban nem volt szükség ekkora létszámú papra).

Franciaországban XIV. Lajos hivatásos ágyasa Madame de Pompadour volt, aki miatt (és az egyházellenes megmozdulások miatt) a jezsuita gyóntató, François d'Aix de La Chaise nem volt hajlandó feloldozni a királyt, így a monda szerint Pompadour asszony nyomására XIY. Lajos feloszlatta a francia jezsuita rendeket. A rend a janzenista és a gallikanista törekvéseket is megvetette, így politikailag is megalapozott volt XIV. Lajos döntése. A felvilágosodás követői viszont az *ancien regime* bástyájának a Katolikus Egyházat tartották, így igyekeztek irodalmi és tudományos munkák által a lehető legsötétebb színben feltüntetni a jezsuita rendet, hogy a közvélemény által alkotott kép a rendről megváltozzon. A rend megszűnéséhez egy gazdasági botrány is tartozott, ami Antoine Lavalette atya nevéhez köthető, aki a Martinique szigeten működő misszió vezetője volt. A kinevezésekor a misszió fenntartásához elegendőnek gondolt pénzt cukor és kávé termesztéssel próbálta fedezni, ám titokban hitelek felvételére kényszerült, majd később újabb hitelekkel nagyobb földterületeket vásárolt. A hitelt nem tudta visszafizetni, így a párizsi parlamenthez fordult, ami megállapította 1761-ben, hogy az egész Jézus Társaság felelős a csődért. A király 1764-ben megerősítette a döntést és feloszlatta a rendet. Mivel a Pápai Állam nem volt képes befogadni a száműzött jezsuita tömegeket, ezért kénytelenek voltak máshol tevékenykedni.

A francia nunciusok fenyegetően felhívták a pápa figyelmét arra, hogy amennyiben nem tiltja be a rendet, a jezsuiták elfoglalják a pápai államot. A 'felvilágosult' Európa enyhe nyomására XIV. Kelemen pápa 1773 július 21-én kiadta a Dominus ac Redemptor kezdetű brevét, aminek tartalma a jezsuita rend feloszlata volt. Egy öt bíborosból álló kollégium biztosította a brevé végrehajtását. A jezsuita rendfőnököt az Angyalvárba hurcolták (Róma) és bebörtönözték, a jezsuita templomokat bezárták, a püspököket pedig körlevélben szólították fel a jezsuita rendek beszüntetéséről. Azokban az államokban, ahol a rendeket már feloszlatták 1773 előtt, ugyan a brevét kihírdették, de további intézkedéseket nem tettek. Két állam volt, amik befogadták a jezsuita szerzeteseket és nem engedelmeskedtek a brevé utasításainak, hiszen nem is voltak katolikus államok: A protestáns Poroszország és az ortodox Oroszország. A jezsuiták hasznos

tevékenységét szem előtt tartva ezek az országok szorgalmazták a jezsuita rendek működését. II. Frigyes és Nagy Katalin cárnő menedéket adott a jezsuita szerzeteseknek, mert azok híresek voltak pedagógiai sikereikről. A cárnő szükségesnek érezte a híres jezsuita tanítási módszerek elsajátítását, így a szerzetesek az ortodox papképzésben, tankönyvírásban is tevékenykedtek. A 18. század második feléről származó orosz misekönyvek sok a 'régi' tridenti miserend rítusára utaló utasításokat is tartalmaztak és egy rövid ideig a jezsuita hatásra bizonyos területeken az oroszok a római katolikus feloldozási formulára igencsak hasonló utasítást is követtek.

XIV. Kelemen pápát követő VII. Pius pápa 1814. augusztus 7-én a *Sollicitudo Omnium Ecclesiasticum* kezdetű bullájával visszaállította a szerzetesrendet, amit az akkorra már nem utasított el egyetlen állam sem, viszont a szekularizáció és a liberális politika térnyerésével bár tanítói és missziós munkáikat folytatták, a régi befolyásukat és hatalmukat soha nem tudták visszaszerezni. (A_JÉZUS_TÁRSASÁGA_1773-BAN 2016.) (Bartók 2014)

Németalföld

Németalföldön hasonló megmozdulások mentek végbe, mint Franciaországban, viszont ott nem létezett a német egység, és nemzeti egyház kialakítására sem volt igény, csupán a német püspökök javára igyekeztek az egyház és a pápa hatalmát visszaszorítani. A felvilágosodás következményeiből származtathatóan az ott kialakult egyházpolitikai irányzat a febronianizmus, aminek követői 1763 és 1778 között osztották nézeteiket. Nevét Johann Nikolaus von Hontheim-ről kapta, aki Justinus Febronius álnév írta egyházpolitikai nézeteit. Hontheim szoros kapcsolatot ápolt a gallikanizmus képviselőivel és a spanyol liberális államegyház befolyásos embereivel. A mozgalomnak nagy hatása volt a térségben, mivel a politikusok saját törekvéseiknek szentesítését látták a püspökök (helyi egyháziamegye kizárólagos kormányzói) meggyőzésével. Az álnév ellenére hamar kitudódott a tanok írója és a Szentszék követelte a Hontheimtől a tanok azonnali visszavonását, amit 1778-ben meg is tett.

Osztrák–Magyar Monarchia

Az Osztrák–Magyar Monarchia területén a jozefinizmus hívei több ihletet is merítettek a febronianizmusból. Mária Terézia (ur. 1740-1780) a barokk művészet és a katolikus vallásosságban nevelkedett. Egész életében római katolikus hívő uralkodó volt, viszont a közvetlen környezetében különféle felvilágosult egyházi nézetek is fellelhetőek voltak, amiknek hatása nyomot hagyott uralkodásában. Orvosa és tanácsadója, a holland származású Gerard van Swieten a janzenizmus egyik követője volt, aki nagy ellensége volt a jezsuita rendeknek. Mária-Terézia tanácsadóját különféle pereskedési ügyekben teljes körű eljárással bízta meg, Gerard van Swieten az uralkodónő tudta nélkül elérte, hogy a janzenista irodalom

csak gyenge cenzúrán essen át és szabadon áramolhasson a királyságban. A felvilágosult egyházi nézeteket valló környezete nagy hatást fejtett ki Mária-Teréziaára, hogy törekedjen a pápától való függetlenedésre amennyire csak képes. Ez abban látszódik, hogy uralkodása elején még a legtöbb törvénykezés szentesítése előtt a legtöbb esetben a pápa és az apostoli Szentszék véleményét kérte (például a teológiai oktatás reformja és a plébániák számának növelésére), viszont uralkodása második felében már kizárólag a személyes tanácsadói véleményét kérte ki, akik között többen titokban eretnek mozgalmak tagjai voltak. Ilyen törvény volt többek között az amortizációs törvényt⁸ 1771-ben, amivel az egyház vagyonszerzési képességét igyekezte csökkenteni, a szerzetesrendek hatalmának csökkentése érdekében létszámplafont vezetett be minden rendben. Megtiltotta, hogy a 24 évesnél fiatalabb szerzetesnövendékek letegyék a fogadalmukat, amivel szerzetesrend tagjaivá válnak, így azok, akiknek a megélhetésük nem engedte meg a szerzetesi életre való felkészülést addig, amíg a 24. életévüket betöltik, más életutat terveztek maguknak. Csökkentette a katolikus körmenetek és az egyházhoz köthető búcsújárások számát. (Berenger 1997)

II. József, Mária Terézia fia, a kalaposkirály gúnynevét arról kapta, hogy nem volt hajlandó a koronát elfogadni, ugyanis ezzel ceremónikus eskütételek járnak. Írásban kellett volna megígérnie, hogy az ország szokásait sértetlenül megőrzi és tiszteletben tartja és az országgyűlést időnként összehívja. Ezt azonban nem tette meg, mert félt, hogy a felvilágosult gondolatokat a köznép és a rendek nem értenék és meggátolnák őt azok kihirdetésében. A koronázás szertartásának menete is aggasztotta a királyt, ugyanis a koronázáskor a király letérdel az érsek elé és az egyház egyetemes jogaira és annak védelmére esküt tesz és elismeri, tiszteli az egyház felsőbbiségét. A koronázás szertartása során a király végsősoron az egyháztól kapja a koronát és a királyi felkenést. A történelemben ez a magatartás Napóleon császári koronázásánál is megfigyelhető, aki önmagát koronázta meg.

II. József törvénykezéseiben igyekezett az egyház szerepét kizárólag a szentségek kiszolgáltatására és a lelki vezetésre szorítani. Rendeleteivel feloszlatta azon kolostorokat, amiknek lakói 'csak' az imádságnak éltek, azaz nem voltak 'hasznosak'⁹, így azok a rendek¹⁰, amik a feloszlástól féltek, a tanítással kezdtek foglalkozni. Centralizálta (Pozsonyban, Zágrábban és Egerben) és beszüntette a püspöki szemináriumokat, ahol felvilágosodást hirdető

⁸ Az 1771-es felfogás szerint a jószág, ami az egyház tulajdonába kerül, az kikerül a gazdaság körforgásából, így a teljes gazdasági értéke megsemmisül a tulajdonba vétel pillanatában és a jószág amortizálódik.

⁹ A hasznosság elve meghatározta, hogy a szerzetesrendek kizárólagosan oktatással, betegápolással vagy lelkipásztorkodással foglalkozhatnak.

¹⁰ például: bencések, ferencesek, premontreiek, ciszterek

tanokat tanítottak a papnövendékeknek, ahol a skolasztika elemeit és a jezsuita erkölccsant mellőzte. Beszűntette az egyetlen magyar szerzetesrendet a pálosokat és bezáratta a pannonhalmi monostort. Lélekpénztárat létesített, aminek bevételeit a lefoglalt javakból fedezte. A szegény papokat támogatta, a plébániák fenntartását építését ebből a pénzforrásból finanszírozta. Megszabta, hogy a plébánosok kizárólag az állam és az emberek erkölcsi életéhez, a felvilágosodás dicsőségéhez vezető gondolatokat prédikálhatnak és lehetőleg kerüljék a túlzottan ezektől elvonatkoztatott prédikációt. Ezért a tevékenységért és mert a miserendet szabályozni kívánta¹¹, II. Frigyes porosz király a birodalom fősekrestyése gúnynevet adta neki. Mint a legtöbb felvilágosult gondolkodó, az egyház legfőbb feladatának a nép erkölcsös életre való nevelését tartotta. Az úrnapi körmenet kivételével minden körmenetet és búcsút betiltott. Türeلمي rendeletével lehetővé tette a szabad vallásgyakorlást és törekedett az egyház megadóztatására. Pápai bullákat kizárólag az engedélyével lehetett kihirdetni, megakadályozta a püspökök és Pápai Állam között történő kommunikációt, hangsúlyozta, hogy a házasság egy polgári jellegű szerződés, amit az államhatalom irányít. Az egyházi házasságot nem jogerős, csupán formális szertartássá nyilvánította. VI. Piusz pápa személyesen kereste meg a II. Józsefet Bécsben, hogy rendeleteinek visszavonására bírja őt, azonban az audiencia után a király nem tett ilyen intézkedéseket egészen haláláig, ahol valószínűsíthető, hogy a feloldozás feltétele a rendeletek visszavonása volt, amit három kivételével meg is tett. A rendeleteket ugyan visszavonta, de a jozefinizmus, mint II. József szellemi hagyatéka következményektől nem mentesen fennmaradt még hosszú időn át. bizonyos tekintetben még ma is érezhető a hatása.

(Bethlen_Gábor_Alapítvány)

[A jozefinizmus hatása a birodalmon kívül](#)

A pistoiái egyházmegyei zsinat (1786 szeptember 18-28.) a jozefinizmus megvalósítását tűzte ki célul Toszkánában, ahol Lipót főherceg, II. József unokaöccse uralkodott. Jozefinista egyházpolitikája janzenista nézetekkel keveredett, ami a zsinaton terjesztőkre is talált. Megszűntették az inkvizíciót, magánmiséket, körmeneteket, jezsuita társaságokat, lelki gyakorlatokat és missziókat, eltávolították a templomi képeket, műemléknek számító freskókat és szobrokat. Szorgalmazták a népnyelvű liturgiát és új típusú miserend előkészítését rendelték el. Az előterjesztett tételekből csupán párat fogadott el a püspöki kollégium és VI. Pius végül 1794-ben az Auctorem fidei kezdetű bullájával érvénytelenítette az egész zsinat

¹¹ Megszabta a prédikáció időtartamát és pontosan meghatározta a szükséges tárgyi eszközeit (a takarékoság jegyében megszabta, hogy hány gyertya éghet az oltáron) és kérte, hogy az ereklyék jelentőségét csökkentsék.

összes rendelkezését. Az új, teljesen német nyelvű miserend, amely a mellékoltárokat nélkülözi és kizárólag a tiszta és érthető, misztériumoktól mentes rítust a tiltás ellenére elkészítették német területen. (Magyar_Katolikus_Lexikon, pistoiai egyházmegyei zsinat 2001)

A Katolikus Egyház modern kori vélekedése a felvilágosodásról

A II. vatikáni zsinat után az Egyház számára feltűnt, hogy a Katolikus Egyház eddigi felvilágosodáskritikájával szemben a világ a 18. századi szellemi ártalmak pozitívumait igyekeznek értékelni. A szabadság, egyenlőség, testvériség gondolatát a társadalom pozitív élményként éli meg és nem utasítja el, noha mindenki tudja, hogy ezek a jelszavak milyen vérengzést idéztek elő. Az Európai Unió megalapításakor Ratzinger bíboros (később XVI. Benedek pápa) ezt mondja, „Ezek a politikusok az államról, a jogról, a békéről és a felelősségről alkotott morális fogalmaikat a keresztény hitből merítették, amely átment a felvilágosodás vizsgáin, s a jog és az erkölcs pártos eltorzulásával szembehelyezkedve még inkább megtisztult.” A bíboros érzékelteti, hogy nem mondható ki egyértelműen a felvilágosodás minden gondolatával együtt annak káros volta, felhívja a figyelmet arra, hogy a bonyolult társadalmi jelenség más aspektusból is megközelíthető, amire tudnunk kell építeni.

Pápává választása után a következőt mondja a felvilágosodásról, „A modern gondolkodás önkritikájának ez a nagy vonásokkal fölvázolt kísérlete egyáltalán nem zárja magába azt a véleményt, hogy vissza kellene térnünk a fölvilágosodás előtti korba, elvetve a modern kor nézeteit. Mindazt, ami a szellem modern fejlődésében értékes, fenntartások nélkül elismerjük: valamennyien hálásak vagyunk azokért a nagyszerű lehetőségekért, melyeket ez a fejlődés nyitott az ember előtt és az emberi fejlődés számára, melynek kedvezményezettjei vagyunk.”

A hibákon és a múlton való töprengés helyett a pápa a helyzet mérlegelésére és a tapasztalatokból való fejlődésre szólít fel. Lemondása előtt az utolsó beszédében a következőket mondta, „A hívőknek el kell utasítaniuk a pozitivista értelem diktatúráját <a felvilágosodás káros gondolatait>, ugyanakkor el kell fogadniuk a felvilágosodás igazi vívmányait, az emberi jogokat, a hit és a vallásgyakorlás teljes szabadságát.”

Elmondható tehát, hogy a felvilágosodás nyílt és egyértelmű értékelése és az arról alkotott vélemény a modern kor Katolikus Egyháza számára nem egyszerű feladat még 250 év után sem. Viszont a múlt tanulságaira való építkezés gondolatával mindenki számára példát mutat. (Fáy XVI. 1-2. szám)

Irodalomjegyzék

A_JÉZUS_TÁRSASÁGA_1773-BAN. <https://jezsuita.hu/a-jezus-tarsasaga-1773-ban/>, 2016.

Bartók, Tibor. „Jézus Társasága feloszlata és visszaállítása.” *A SZÍV lelkiismereti folyóirat*, 2014:
<http://www.asziv.hu/archivum/2014/junius/vilagegyhaz/jezus-tarsasaga-feloszlata-es-visszaallitasa>.

„Világirodalom I.” In *Világirodalom I. Az első nagy korszakok*, szerző: Marcell Benedek, 3. rész.
Szarvas: Minerva könyvkiadó, 1968.

Benedek, Szabolcs. *A szabadkőművesség eredete*. Budapest: PONT Kiadó, 2006.

Berenger, Jean. „The reform of the censorship.” In *The Habsburg Empire 1700-1918*, szerző: C.A. Simpson Jean Berenger, 71-72. New York, Abingdon: Routledge, 1997.

Bethlen Gábor Alapítvány. A „kalapos király” és a napóleoni háborúk kora.
<https://www.nemzetismeret.hu/?id=2.24>,

Bujalos, István. „Az angol utilitarizmus a 19. században.” *Magyar Tudomány*, 2007/5. szám: 636. oldal.

Fáy, Zoltán. „XVI. Benedek pápa és a felvilágosodás.” *Új folyam*, XVI. 1-2. szám.

Gaál, Tamás. „<https://cultura.hu/aktualis/a-napkiraly-xiv-lajos/>.” 2013. szeptember 5.

KANT, Immanuel. In *Ismeretelmélet*, szerző: Váci egyházmegye, IV. tétel.
<http://vaciegyhazmegye.hu/letoltes/138.html>, 2019.

Kovács, Ervin Gellért premontrei atya. *Az Egyház és a felvilágosodás*. előadás, Budapest: Katolikus hitvédelem és megújulás, 2018.

Magyar_Katolikus_Lexikon. *gallikanizmus*. <http://lexikon.katolikus.hu/G/gallikanizmus.html>

Magyar_Katolikus_Lexikon. *Janzenizmus*. <http://lexikon.katolikus.hu/J/janzenizmus.html>

Magyar_Katolikus_Lexikon. *pistoiai egyházmegyei zsinat*.
<http://lexikon.katolikus.hu/P/pistoiai%20egy%C3%A1zmegyei%20zsinat.html>: LThK 1933. VIII:196. - Adriányi 2001., 2001.

Magyar_Katolikus_Lexikon. „Port-Royal.” LThK 1933. VIII:385.

Marton, József. „A keresztény újkor.” <https://hu.wikipedia.org/wiki/Gallikanizmus>.

Múlt kor. „Állam az államok felett – így épült ki a középkori egyház hatalma.” 2018. szeptember 2018. szeptember 20.

René Descartes (1596-1650). <http://www.puskas.hu/ttk/elet/110.htm>

Schmaltz, Tad M. „JANSENISM.” <https://www.encyclopedia.com/literature-and-arts/literature-english/south-african-literature/jansenism>. Encyclopedia of Philosophy Schmaltz, Tad, 2005.

WILHELM, József. „Mitől lett sötét a középkor?” *Fókusz - Korszakváltás*, 74. - 2009. december 1.

Az internetről letöltött oldalak 2019. decemberében lettek letöltve!